

Hankó-Nagy Alpár

Kolozsvár

A második világháború idején gyakorolt cenzúra Romániában és a Dél-Erdélyi Református Egyház

Censorship in Romania during WW2 and the Southern Transylvanian Reformed Church. Abstract

The present study is part of a series, which present the life of the Transylvanian Reformed Church after the Vienna Award (several studies on this topic have been published in this journal in 2008 and 2009). Censorship was a usual practice during wartime, having the role of filtering the communist and anti-war press articles; nevertheless, the Romanian censorship was also anti-Hungarian in its practice. First the bureaucracy around censoring created several difficulties for the Church Press. The materials had to be sent to Bucharest for censoring and the Church had to wait for a significant period of time to receive them back. This delayed the publications significantly. For instance, a circular letter, which should have been printed in December 1942, appeared only in May 1943; the 1942 calendar was published with a delay of 3 months. It was also difficult to obtain permission for publishing any journal, and the selection of the text had also a powerful anti-Hungarian character. Censors often deleted biblical texts or simple poems just because they had some Hungarian flavour.

In consequence we may conclude that the censorship during the Antonescu regime denied the access of Hungarians to information and to their own culture. Censorship became a means to paralyze Hungarian community life. The church tried vainly to alleviate the difficulties caused by censorship, yet they did not receive any answers to their requests: often, the authorities simply stated that the censorship only follows the Hungarian practice against Romanians in Northern Transylvania.

Keywords: WW2, Romania, censorship, Southern-Transylvanian Reformed Church, church press.

A *Református Szemle* hasábjain immár két éve elkezdett¹ sorozatunkban rámutatunk arra, hogy milyen indokok és célok álltak a román kormánynak a bécsi döntés után alkalmazott kisebbségpolitikája mögött. Elmondtuk, hogy ez a politika a dél-erdélyi magyarságra és impliciten a református egyházra a szenvedések sokaságát zúdította, majd részletesen, csoportosítva ismertettük mindazokat az atrocitásokat, melyek ebben az időszakban református lelkészeket, tanítókat vagy híveket, illetve templomokat, iskolákat, egyházi épületeket értek.

Jelen tanulmányunk célja rámutatni arra, hogy a kölcsönösségi alapú nemzetiségi politika, és a magyarsággal szemben alkalmazott diszkriminatív kormányzati intézkedé-

¹ Ld. a *Református Szemle* 2008/1–2., valamint 2009/4. számában megjelent tanulmányokat.

sek közül a tendenciózus módon alkalmazott cenzúra miképpen bénította meg a korabeli református egyházi sajtó működését Romániában.

„Aki nem Romániában szerkeszt lapot, annak valóban még csak megközelítőleg sem lehet fogalma arról, hogy mit csinál ma itt a cenzúra!” – írta a katonai diktatúra gondolatot, szót megbénító eszközéről Nagy Ferenc püspökhelyettes.² Ostromállapot idején a cenzúra is megszokott és természetes dolog volt. Célja az állam rendjét felforgató, pánikkeltő, a fennálló rendszert becsmérlő gondolatok, cikkek, írások kiszűrése. A református egyház Dél-Erdélyben mégis sérelemként élte meg a cenzúra működését, mert ez a cenzúra nemcsak a fasisztaellenes, kommunista, Antonescut és kormányzását vagy a háborút bíráló cikkeket kereste az egyház kiadványaiban, hanem az irredentizmus vádjával könyörtelenül törölt mindent, ami magyar jellegű volt, vagy erősíthette a magyar identitást.

Bürokrácia

A cenzúra körüli bürokrácia további nehezítő körülményeket jelentett a dél-erdélyi könyv- és lapkiadás számára. Már csak az külön kálváriát jelentett, hogy a kiadásra szánt kéziratok, kefelenyomatok eljussanak a cenzorok asztalára. A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Intézőbizottsága Nagyenyeden nyomtatta kiadványait (először magánnyomdákbán, mint a Keresztes Nagy Imre-féle nyomda, később a Bethlen nyomdában, melyet maga az Intézőbizottság vásárolt meg és indított be). Nagyenyeden azonban nem volt cenzúrahivatal, így minden cenzúra alá eső anyagot Gyulafehérvárra kellett vinni. A postai küldeményként történő eljuttatás jelentősen késleltette volna a kézbesítést, mert minden magyar nyelvű küldeményt először Bukarestbe vittek a postai cenzúrához, és csak utána kézbesítették a címzettnek, emiatt a mindössze 30 kilométeres távolságot két hét alatt tették volna meg a kefelenyomatok. Vasúti utazási engedélyt kapni csak nagyon nehezen lehetett, így nem maradt más, mint autóval vinni-hozni az anyagot, ami tetemes költséget jelentett.³ Egy-egy kisebb nyomtatvány cenzúráztatási költségei nagyobbak voltak, mint az előállítási költségek.⁴ Ez az állapot még elviselhető lett volna, de 1941 nyarán a gyulafehérvári cenzúrahivatal megtagadta az iratok vizsgálatát, kijelentve, hogy ez a továbbiakban kizárólag a bukaresti központi hivatal hatáskörébe tartozik. Az Intézőbizottság rögtön intervencióban fordult a Kultuszminisztériumhoz, amelyben kérték, hogy ne csak Bukarestben, hanem akár Nagyenyeden vagy Déván is lehessen cenzúráztatni az egyház kiadványait. A memorandumban arra is hivatkoztak, hogy mennyire fontos a társadalom számára, hogy az egyház a bolsevizmus elleni harc idején szabadon terjeszthesse tanításait. A Kultuszminisztérium elfogadta az egyház érvelését, a kérést pedig továbbította a Propagandaügyi Minisztériumba is, ahol szintén jóváhagyták azzal a hozzáfűzéssel, hogy mindazt, amiről a dévai cenzúrahivatal úgy véli, hogy nem tudja cenzúrázni, Bukarestbe kell küldeni.⁵ Ez az utolsó kitétel viszont továbbra is megnehezítette az egyházi kiadványok életét, ugyanis alig tudunk olyan esetről, hogy a dévai vagy a gyulafehérvári

² Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610 Sajtó levéltár, 91. cs., Dél-Erdélyi Adattár VI/11. 127.

³ Uo.

⁴ Uo. 138.

⁵ A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban DRELvt), 2017/1941.

cenzurahivatal ne továbbította volna Bukarestnek az egyházi kiadványok cenzúra előtti példányait. 1942 karácsonyán például – hivatalos lap hiányában – az Intézöbizottság körlevélgyűjteményt szeretett volna kiadni, hogy ezzel juttassa el a legfontosabb hivatalos információkat az egyházmegyékhöz. A gyulafehérvári cenzor rögtön visszautasította a cenzúra elvégzését, és továbbítani akarta az anyagot Bukarestbe. Hiába történt intervenció a Magyar Népközösség útján, és hiába volt különleges engedélyük a helyi hivatalban elvégzendő cenzúrára, 1943 januárjában mégis le kellett vinni Bukarestbe a kefelenyomatokat, és a körlevelek csupán három hónapos késéssel jelenhettek meg.⁶

A Bukarestbe eljuttatott kéziratok és kefelenyomatok akár hónapokig is vesztegelhettek egy-egy cenzor asztalán. Az időhúzás ugyanis szintén bevett gyakorlat volt. Számos intervencióra, Kányádi Béla és később Hamar Béla sorozatos kilincselésére volt szükség, hogy kiderítsék: éppen melyik hivatalnok asztalán hever az egyház számára fontos kéziratcsomó. Az 1942-es Református Naptár cenzúrázását például már 1941. október 30-án kérték az illetékes bukaresti hatóságoktól,⁷ a naptár kiadása mégis hónapokat késett, mert a cenzúrázott példány és a minisztériumi engedély késéssel érkezett vissza Bukarestből.⁸ 1942. január 21-én még mindig nem lehetett befejezni a munkálatokat, ekkor még csak megnyugtató sorokat írtak a lelkészeknek, miszerint a munkálatok folynak, már csak a címlap van hátra, és a naptár rövidesen megjelenik, hisz a Propagandaügyi Minisztérium is megadta az engedélyt.⁹ Ha pedig lejárt a cenzúráztatás körüli bürokratikus hercehurca, akkor jött a cenzorok hatalmaskodása.

Tendenciózus jelleg

Az alábbi példák alapján határozottan kijelenthetjük: a cenzorok működése tendenciózus és kimondottan magyarelles volt. A magyar szövegek cenzorai annyira szigorúan cenzúráztak, hogy alkalomadtán bibliai idézeteket is töröltek a szövegből. Az egyik cenzor egyszer egész virágvasárnapi beszédet törölt. Amikor az egyház képviselői rákérdeztek, hogy miért tette, így válaszolt: a prédikáció címe: „Krisztus a békesség királya” sérti a mai román közvéleményt: ma írjanak a háborúról! Más alkalommal a cenzor kihúzta a Jelenések könyvéből azt az idézetet, miszerint Krisztus a világ megítélésére három koronával a fején, fehér lovon jön majd vissza. Arra a kérdésre, hogy mi ebben az államellenes izgatás, azt felelte, hogy a „fehér ló”! Nagy Ferenc elmondta: csak rövid gondolkodás után jöttek rá, hogy Magyarország kormányzójának lova fehér, és azért nem lehet Romániában Krisztusnak fehér lovon jönnie ítéletre, még akkor sem, ha ezt János írja az apokalipszisben. „Ilyen és hasonló kihúzásokból egész gyűjteményünk van, és várja ‘megjelenését’.” – írja Nagy Ferenc.¹⁰ Ez a gyűjtemény már nem található meg az Intézöbizottság levéltárában, vélhetően az 1944 őszi események alatt pusztult el sok más irattal együtt.

A cenzúra magyarelles jellegére két példával lehet maradéktalanul rávilágítani. Mindkét esetben a magyar nyelvű tankönyvek váltak a könyörtelen tallózás célpontjává. 1942-ben készült el *Betűerdő* címmel az elemi iskolák ábécéskönyve a hozzátartozó tanári segédlettel együtt. A Tanügyminisztérium a könyv kiadásának engedélyét ahhoz

⁶ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL K 610, 91. cs., VI/11., 129.

⁷ DRELvt, 2493/1941.

⁸ Uo. 1525/1941.

⁹ Uo.

¹⁰ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL K 610, 91. cs., VI/11., 127–128.

a feltételhez kötötte, hogy a könyvet művészi kivitelű, színes képek illusztrálják. Az Intézőbizottság igyekezett eleget tenni a feltételnek, Vass Albert festőművészt bízták meg az illusztrációk elkészítésével, a könyvet pedig a nyomda szép kiállításban hozta ki. A könyv először megkapta a terjesztésre vonatkozó engedélyt, és el is juttatták az iskoláknak.¹¹ A helyi tanügyi hatóságok azonban felfigyeltek rá, és addig tiltakoztak a kormánynál, amíg az be nem tiltotta. A döntést azzal indokolták, hogy a tankönyv irredenta szellemiséget terjeszt. Az Intézőbizottság rákérdezett: hol vélték felfedezni a burkolt irredentizmust? A válaszban közölték: a sokszínű címlapon a piros és zöld is előfordult, a papír pedig fehér volt. A könyv belsejében a képek csokoládébarnával, kékkel és zölddel voltak nyomtatva, de két helyen baloldalon barna, jobboldalon zöld kép volt, ezt is burkolt irredentizmusnak minősítették. Volt egy versike is a könyvben, ami így végződött: „Csupa egyes mosolyog rá a bizonyítványból.” Ez is irredentizmusnak minősült, mert azt állították, hogy a könyvet magyarországi gyerekek számára készítették, mivel Romániában 10-es a legjobb jegy, és nem az egyes. A tankönyveket mindenütt lefoglalták, és az állami iskolákban őrizték. Következő évben csak fehér-fekete kivitelben engedélyezték az ábécéskönyv megjelenését, mert állításuk szerint a magyarországi román tankönyveket is csak úgy lehetett kiadni.¹²

A második esetben a cenzúra meg sem engedte a megcélzott tankönyv megjelenését, és már kézirat formájában igyekezett kiirtani belőle minden magyar jelleget. A gimnáziumok és tanítóképzők I–II. osztálya számára szükségessé vált a „Magyar olvasókönyv” és „Magyar nyelvtan” kiadása. A tankönyvet a református és a római katolikus egyház közösen szeretne volna kiadni. Megírását Miklósi Ferenc, római katolikus és Vita Zsigmond, református tanárookra bízták. A kéziratokat 13–13 ívnyi terjedelemben felterjesztették a Közoktatásügyi Minisztériumhoz. A kézirat felülvizsgálását Caliani vezérfelügyelő végezte el. Felülvizsgálásának eredményeként közölte, hogy „a szerzők, bár igyekeztek megfelelő darabokat összeválogatni, mégis abba a hibába estek, hogy túl sok anyagot halmoztak egybe, másfelől egyes anyagok túl hosszúak a 10–12 éves tanulók figyelmének lekötésére, vagy nem alkalmasak az I. osztályos tanulók számára régi, nehéz nyelvezetüknél vagy tartalmuknál fogva”. Jelezte a kihagyandó olvasmányok, költemények címét, azzal zárva bírálata sorait, hogy az általa jelzett darabok megtartása esetén nem javasolhatja a tankönyvek engedélyezését.¹³ Egy pillantást vetve a kihagyott darabok címére, egyszerre világossá válik, hogy a bíráló könyörtelen tallózást végzett minden magyar lelket lehelő, magyar érzést, gondolkozást tükröző, magyar múltat őrző vagy magában foglaló olvasmánnyal, népmondával, legendával, balladával, mesével, költeménnyel, verssel – és könyörtelenül halára ítelt és kivégzett minden felvenni szándékolt olvasmányt, amely a legcsekélyebb mértékben összefüggésben volt valami módon a magyarsággal.¹⁴ Ennek legkirívóbb példája Járai: *A koldus veréb* című olvasmánya, amely valószínűleg azért hívta magára a felügyelő figyelmét, mert a budai hegyek között játszódik. A kitörlésre javasolt olvasmányok, költemények a következők voltak: I. osztály: *Vadász Gergely dala; Kőműves Kelemenné; Rege a csodaszarvasról; Attila, a hunok királya; Attila Róma előtt; Isten karója; A hadak útja; Attila földje; Honkeresők; Lehel kiáltja; A kápolna barangja; Fogaras; Maros és Olt; Családi kör (!); A borvizet székely; A székely asszony; Jézus Nagykenden; A fazekas; A koldus veréb; A tavasz hírnöke;*

¹¹ DRELvt, 2201/1942.

¹² Nagy Ferenc: *Hehlyzetkép...* MOL K 610, 91. cs., VI/11., 135–136.

¹³ Uo. 157–158.

¹⁴ Nagy Ferenc: *Hehlyzetkép...* MOL K 610, 91. cs., VI/11., 158.

Kalandos élet; Kuttyák dolga; Homoródalmási barlang; Detonáta; Szent Anna tava. II. osztály: *Szilágyi és Hajmási; Kerekes Izsák; A hercegasszony folyója; Štefan cel Mare anyja; Julian barát; Búvár Kund, Szent László, Rozgonyiné; Mátyás anyja; A kenyérmezei diadal; Kemény Simon; Pókayné; Bálványosvár; Havasi Rózsa (Tompa Mihály verse); Az én pegazusom (Petőfi verse); A székegy adott szava; Ki találta fel a gyufát?; Kolcvár; A tordai hasadék.* A kihagyandó anyag közé azért sorolt olyan elemeket is, amelyek nem kimondottan magyar nemzeti jellegűek, mert így tisztázhatta magát, hogy csak tanügyi szempontokat vett figyelembe, és nem politikaiakat, s ennek bizonyítása végett hivatkozhatott arra az egy-két olvasmányra. A bíráló kijelentette továbbá, hogy a romániai helynevek a szövegben hivatalos nevükön szerepeljenek, és ne magyar nyelven. A nyelvtankönyvben kihagyandónak ítélte a tulajdonnevek közül a „Magyar Népközösség”-et és a „Római Katolikus Nőszövetség”-et. Az egyház képviselői többször tárgyaltak a minisztériumban a bírálóval, de a magyar szellemet lehelő írásmű kiadása lehetetlenség volt. Ennek pihennie kellett „szemfedővel takartan – a feltámadás reménysége alatt”.¹⁵

Cenzúra és egyházi sajtó

A cenzúra bénító hatását legerőteljesebben az egyházi sajtó terén érzékeltette. Minden sajtótermék kiadásához engedélyre volt szükség. Ezeknek az engedélyeknek a kiadása a Nemzeti Propagandaügyi Minisztérium hatáskörébe tartozott. A román hatóságok viszont a sajtóügyből is kölcsönösségi kérdést kovácsoltak. Már említettük, hogy az észak-erdélyi román egyházi sajtón esett vélt sérelem miként befolyásolta a dél-erdélyi magyar egyházi sajtó engedélyezését. Az állami hatóságok valahányszor tudomást szereztek az észak-erdélyi románság vélt vagy valós kulturális sérelmeiről, a megtorló intézkedésekkel rögtön a dél-erdélyi sajtót sújtották. Az *Erdélyi Gazdát*, az Erdélyi Magyar Gazdaegylet folyóiratát öt év alatt négyszer tiltották be. A *Déli Hírlapot*, az egyetlen dél-erdélyi magyar napilapot egyszer betiltották, később pedig oldalszámát 4-re, példányszámát pedig 10 000-re korlátozták. 1942 őszén kivétel nélkül minden magyar folyóiratot betiltottak, még a legkisebb egyházi lapot is, a megjelenési tilalom alól később csak a *Déli Hírlapot*, az *Erdélyi Gazdát*, és 1944 tavaszától kezdve a *Református Közönyt* oldották fel. A dél-erdélyi református egyháznak négy folyóirata volt: Bukarestben jelent meg az *Egyházi Újság*, Brassóban az *Egyetértés* és Nagenyeden a *Vasárnap-i Iskolai Vezetők Lapja*, valamint a *Református Egyházi Élet*. Utóbbit az egyház hallgatólagosan az Intézőbizottság hivatalos lapjává alakította át. 1942. január 14-én az *Egyházi Újság*,¹⁶ szeptember 21-én a *Vasárnap-i Iskolai Vezetők Lapja*, szeptember 23-án az *Egyetértés*,¹⁷ október 5-én pedig a *Református Egyházi Élet*¹⁸ kiadási engedélyét vonta vissza az államhatóság, így ezek megszüntetésével az egyháznak egyetlen lapja sem maradt.

Az önálló egyházi közlöny kiadásának ötlete már 1941-ben felmerült, és az Intézőbizottság már ekkor megtette az első lépéseket a beindítás felé. Többször kérte a kormánytól a hivatalos lap engedélyezését. Az első folyamodványt 1941. augusztus 9-én nyújtották be a Belügyminisztériumhoz.¹⁹ Ugyanekkor a Kultuszminisztériumot is felkérték, hogy a kérdésben járjon közben a Belügynél. Arra hivatkoztak, hogy leginkább

¹⁵ Nagy Ferenc: *Hejzsetkép...* MOL K 610, 91. cs., VI/11., 159.

¹⁶ DRELvt, 340/1942.

¹⁷ Uo. 2064/1942.

¹⁸ Uo. 2178/1942.

¹⁹ Uo. 1846/1941.

az állami körrendeletek minél hamarabbi közlése érdekében szükséges a hivatalos lap kiadása. A kérésre semmi válasz nem érkezett, de október 1-jén a bukaresti lelkész jelentésében közölte, hogy az irat – miután heteken át keringett a különböző hivatalokban – a Subsecretariatul de Stat al Românișării (Románosítási Helyettes Államtitkárság) nevű kormányhivatalhoz került, és ott egyelőre nyoma veszett. 1941. október 8-án megismételték a kérést, ismét kihangsúlyozva, hogy a hivatalos lapra az állami körrendeletek publikálása miatt van elsősorban szükség.²⁰ Erre a kérésre jött a Kultuszminisztérium leirata, melyben minden indoklás nélkül közölték, hogy a Propagandaügyi Minisztérium Sajtócenzúra Hivatala nem hagyta jóvá a hivatalos lap megjelenését.²¹ Nagy Ferenc ekkor Bukarestbe utazott, és újabb kérést vitt magával, ismét, még alaposabban megindokolva a hivatalos lap szükségességét. Érveit szóban is elmondta Zeno Păclișeanu államtitkársági referensnek.²² Válasz ekkor sem érkezett. 1942. február 14-én újabb kérés következett, melyre csak többszöri intervenció után, 1942. szeptember 6-án válaszolt a Propagandaügyi Minisztérium, közölve, hogy a nyomdapapír-krisis miatt a *Református Közöny* megjelenését nem engedélyezheti.²³ Az Intézőbizottság ekkor Gyárfás Elemér, népközségi elnök segítségét kérte. Gyárfás tárgyalta a propagandaügyi miniszterrel, a miniszter pedig arra kérte, hogy mutasson be neki két példányt bármilyen, Magyarországon megjelenő román egyházi lapból, és akkor majd engedélyezi a lap megjelenését. Ő be is szerezte a miniszternek Nicolae Colan, észak-erdélyi román püspök Magyarországon megjelenő egyházi lapjának két példányát, bemutatta azokat, ekkor újabb ígéret született az engedélyre, de abból ismét nem lett semmi.²⁴ Korábban már említettük, hogy az engedélyt már 1942 decemberében megadta a minisztérium, de azt még 1943 szeptemberében sem voltak hajlandók továbbítani az egyháznak, sérelemnek véelve azt, hogy Hossu püspök lapja megszűnt Kolozsváron. Gyárfás Elemér megígérte az Intézőbizottságnak, hogy kolozsvári tartózkodása idején nyilatkozatot kér Hossu püspöktől, miszerint a magyar kormány nem akadályozza egyetlen román egyházi lap megjelenését sem, remélve, hogy akkor a román kormány többé nem tér ki az engedélyezés elől.²⁵ Ígéretét be is váltotta, de október 18-án a Propagandaügyi Minisztérium még mindig csak annyit közölt, hogy ha az Intézőbizottság pótol néhány hiányzó iratot, akkor megkaphatja a lapkiadásra vonatkozó engedélyt. 1944. március 18-án Hamar Béla, bukaresti lelkész arról tett jelentést, hogy a minisztériumban mindenféle oknál fogva húzzák-halasztják a jóváhagyás kiadását.²⁶ Végül csak 1944. július 14-én közölhette az Intézőbizottság az egyházmegyékkel, hogy végre minden engedély birtokában van a lap kiadásához.²⁷

A fentiekből látható, hogy az Antonescu-kormány idején működő cenzúra az irredentizmus elleni védekezés leple alatt a magyarságnak az információhoz és saját kultúrájához való hozzáférési jogát tagadta meg. A többi ostromállapotbeli intézkedéssel együtt a cenzúrát is sikerült a magyarság közösségi élete megbénításának szolgálatába állítani. Az egyház kéréseire semmilyen vagy csupán elutasító választ kapott, a cenzúra

²⁰ DRELvt, 2086/1941.

²¹ Uo. 2191/1941.

²² Uo. 2879/1941.

²³ Uo. 392/1942.

²⁴ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL K 610, 91. cs., VI/11., 126.

²⁵ DRELvt, 1652/1943.

²⁶ Uo. 1908/1943.

²⁷ Uo. 1195/1944.

nehézségei szinte leküzdhetetlenek voltak. Minderről pedig a hatóságok azt állították, hogy csupán megtorlás a magyar kormány hasonló intézkedéseiert.

Felhasznált irodalom

Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig.* MOL, K 610. Sajtó levéltár, 91. cs., Dél-Erdélyi Adattár VI/11. 127.

A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

